

ביקורת ספרים

דני פילק. פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג, 2006. 261 עמודים

זאב רוזנהק*

חקר התמורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות שחלו בישראל בשני העשורים האחרונים, ובייחוד הבחינה של יחסי הגומלין המורכבים ביניהן, התפתח בשנים האחרונות לאחת הסוגיות המרכזיות שבה עסקה הסוציולוגיה הפוליטית הישראלית. ספרו של דני פילק פופוליים והגמוניה בישראל הוא בבחינת תרומה חשובה לדיון בתמורות הללו, בעיקר בשל המערך המושגי המקיף שהוא מציע. השאלה העיקרית שעומדת במרכז הניתוח היא סוגיית המקורות הפוליטיים של המעמד ההגמוני שהשיג הפרויקט הניאו-ליברלי בישראל. אם כי פילק ממצב את ניתוחו בהקשר הרחב של ההגמוניה הניאו-ליברלית ברמה הגלובלית, הוא רחוק מלהתייחס לקשר שבין גלובליזציה ובין התמורות בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית ברמה המקומית באורח מכניסטי ודטרמיניסטי. תחת זאת, הספר מבקש לבחון את השינויים היסודיים שחלו בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית של ישראל בעזרת שני מושגים אנליטיים מרכזיים המתייחסים בראש ובראשונה לדינמיקות חברתיות מקומיות: הגמוניה ופופוליזם. שני הפרקים הראשונים של הספר מציגים באופן בהיר ומאלף את התשתית התיאורטית של הניתוח. הראשון מציג את גלגולו של מושג ההגמוניה אגב דיון מעניין ומעמיק באופן שבו מושג זה והשימושים השונים בו מגלמים את המתח הקיים בחשיבה הניאו-מרקסיסטית בין השאיפה להיחלץ מרדוקציוניזם מעמדי-כלכלי ובין הרצון להימנע מרדוקציוניזם שיחיי-תרבותי בניתוח של דינמיקות וקונפליקטים חברתיים ופוליטיים. הפתרון, ולו החלקי, שמציע פילק למתח הזה הוא להתייחס באופן מובחן מבחינה אנליטית לשלושה ממדים שקיימים בכל פרויקט הגמוני: הממד החלוקתי-חומרי, הממד ההכרתי-סמלי והממד הפוליטי. היחסים בין הממדים אינם קבועים וא-היסטוריים, ולכן אין לקבוע תיאורטית לאיזה מהם יש מעמד של ראשוניות אנליטית, כפי שגישה רדוקציוניסטית מסוג זה או אחר הייתה גורסת. היחסים בין הממדים הם תלויי הקשר, ולכן השאלה החשובה היא בדבר הדפוסים השונים והמשתנים של היבור (articulation) ביניהם בתוך פרויקט הגמוני נתון. פילק אינו מציין זאת, אך קו אנליטי זה מזכיר במידה רבה גישה ובריאנית לחקר ההיררכיות החברתיות והפוליטיקות שנוצרות סביבן.

הפרק השני בספר מציג את מושג הפופוליזם כצורה של פוליטיקה קונטרה-הגמונית, ומציע הבחנה אנליטית חשובה ביותר בין "פופוליזם מכיל" ל"פופוליזם מדיר". הבחנה זו תשמש כלי מרכזי לבחינת הטרנספורמציה של הפרויקט הפופוליסטי הקונטרה-הגמוני בישראל: מהליכוד של מנחם בגין כפרויקט פופוליסטי מכיל – אם כי הכלה מוגבלת ביותר

* המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

על פי עקרונות אתנולאומיים – לליכוד של בנימין נתניהו כפרויקט פופוליסטי מדיר המקדם משטר כלכלי-פוליטי ניאוליברלי.

שלושת הפרקים הבאים בספר עוסקים במקורות ובדינמיקה של הפוליטיקה הפופוליסטית בישראל, מבגין ועד נתניהו, בניסיון להסביר את הצלחת הפרויקט הפופוליסטי בגיוסו של המעמד הנמוך המזרחי לתוך הבלוק ההיסטורי הקונטרה-הגמוני. נוכח האופי המכיל (אם כי מוגבל ליהודים) של הפופולזים הבגיניסטי, הצלחתו בגיוס התמיכה של המזרחים אינה מפתיעה. כאן פילק מדגיש כי תמיכתם של המזרחים בליכוד אינה יכולה להיות מוסברת כמבוססת על אי-רציונליות ועל מניפולציות גסות של רגשות בידי המנהיג הפופוליסטי, כפי שנטתה לטעון חלק מהסוציולוגיה הפוליטית הישנה בישראל, אלא היא פרי העובדה שהפרויקט הפופוליסטי המכיל אכן ענה, ולו חלקית, על האינטרסים שלהם. ברם, פילק מצביע, ובצדק, על כך שההכלה שהליכוד הציע בממד החלוקתי-חומרי הייתה מוגבלת ביותר. בסופו של דבר, ההכלה החשובה הייתה זו שבממד הסמלי, ועל בסיסה נוצר מה שהמחבר מכנה "הליכוד כזהות", כלומר התמיכה העמוקה והיציבה של המעמד הנמוך המזרחי בפרויקט הפופוליסטי. כך חוזר פילק במידה מסוימת להסברים תרבותיים לתמיכת המזרחים בליכוד – אותם הסברים שהוא ביקש להפריך. בעיה זו מתגלה כחריפה במיוחד כשהוא מנסה להסביר את המשך התמיכה הזאת בפרויקט הניאוליברלי המדיר של נתניהו, אשר פגע קשות באינטרסים החלוקתיים של אותו אתנולאומי.

המשך הניתוח מתייחס ישירות לתמורות בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית של ישראל מאמצע שנות השמונים של המאה העשרים. ראשית, פילק סוקר את המודל הניאוליברלי כמשטר כלכלי-פוליטי הגמוני ברמה הגלובלית, ומפרט את ביטוייו ואת ההשלכות הקונקרטיות שלו בהקשר של הכלכלה הפוליטית הישראלית, בעיקר במישורים של שוק העבודה, מבנה הכלכלה, מדינת הרווחה ומבנה חלוקת העושר בחברה. לאחר מכן הוא פונה לניתוח היסודות הפוליטיים של אותו פרויקט הגמוני ניאוליברלי, בעיקר בגרסתו הפופוליסטית, כלומר הפופולזים המדיר של נתניהו. בפרק הזה עולים הטענות התיאורטיות והאמפיריות ביותר מעניינים ומאתגרים, ולכן גם היותר שנויים במחלוקת, של הספר.

הטענה המרכזית בפרק, ובעצם בספר כולו, היא שמקור עיקרי של המעמד ההגמוני של הפרויקט הניאוליברלי במישור החלוקתי-חומרי הוא יכולת ההיבור שלו עם מגוון פרויקטים חלופיים ומתחרים במישור ההכרתי-סמלי ובמישור הפוליטי. ליכולת זו יש תפקיד מרכזי ביציבות הפוליטית של הפרויקט הניאוליברלי. כאן פילק מציע הסבר חלופי לזה שהעלו יואב פלד וגרשון שפירי כשטענו לקשר בל ינותק בין הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הישראלית ושילובה בסדר הניאוליברלי הגלובלי ובין הליברליזציה במישור הפוליטי וסיום הכיבוש. לדירוש של פילק, אין הכרח שתתקיים הלימה בין הממדים השונים של המאבקים על ההגמוניה, והפרויקט הניאוליברלי במישור החומרי יכול להתחבר היטב עם פרויקטים אנטי-ליברליים ואתנולאומניים במישורים הסמלי והפוליטי. במישור הסמלי והפוליטי מתנהלים בישראל מאבקים על ההגמוניה, ואילו העקרונות האידיאולוגיים של הפרויקט הניאוליברלי מוסכמים על כל הכוחות הפוליטיים הנאבקים ביניהם. המחשה ברורה לסוג

1 פלד, יואב ושפיר, גרשון (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אורחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

זה של היבור המבוסס דווקא על אי-הלימה היא הפופוליוזם המדיר של נתניהו, המשלב ניאורליברליזם רדיקלי עם פוליטיקה אתנו-לאומנית המובילה להמשך הכיבוש והקונפליקט הלאומי.

חיוק לטענותיו של פילק בדבר חוסר הלימה בין הממדים השונים של המאבקים על ההגמוניה ניתן למצוא בעובדה שהצלחותיו הגדולות של נתניהו בקידום הפרויקט הניאורליברלי, בייחוד בנוגע לצמצום ניכר של מדינת הרווחה, התרחשו כשהוא כיהן כשר האוצר בשנים 2003-2005, דווקא בשיא האינתיפאדה השנייה, כאשר נעצר לחלוטין תהליך הדה-קולוניזציה שהחל בשנות התשעים, וכאשר התחזקו מחדש בישראל המגמות האתנו-לאומניות והאנטי-ליברליות במישורים הסמלי והפוליטי.

אף על פי כן כמה שאלות חשובות עולות באשר ליציבות ולכושר ההישרדות הפוליטית של הפרויקט הפופוליסטי המדיר של נתניהו, המבקש לשלב ניאורליברליזם רדיקלי עם פוליטיקה אתנו-לאומנית המבטיחה את המשך הקונפליקט האלים עם הפלסטינים. פילק טוען שהשימוש במוטיבים פופוליסטיים על ידי נתניהו, היוצר רושם של המשכיות עם הפופוליוזם המכיל של בגין, בצירוף ההביטוס הפוליטי של תמיכה בליכוד שהתגבש בקרב הקבוצות היהודיות הכפופות, מבטיחים את יכולתו של נתניהו לשמור על בסיס תמיכה זה כחלק מהבלוק ההיסטורי שהוא מוביל. עם זאת, המחיר האלקטורלי שכנראה שילם נתניהו בבחירות האחרונות עבור המדיניות החברתית שהנהיג רומז שהפרויקט הניאורליברלי בגרסתו הפופוליסטית, האמור לבסס את כוחו האלקטורלי דווקא על תמיכת הקבוצות היהודיות הכפופות, הוא פחות יציב ופחות הגמוני מכפי שמצטייר בספר.

ואכן, באחרית הדבר שנכתבה לאחר הבחירות של 2006 מתייחס פילק לאפשרות הזאת, אך הסתירות הפנימיות של השילוב בין ניאורליברליזם ובין הפוליטיקה הלאומנית של הפופוליוזם המדיר הולכות אולי מעבר לזירה האלקטורלית. מדובר כאן בסתירות מבניות ומוסדיות שעשויות לפגוע ביציבות של אותו פרויקט. ברמה של הכלכלה הפוליטית הגלובלית, עולה השאלה אם הכלכלה הישראלית תוכל לשמור לאורך זמן על מעמדה כמוקד משיכה להון בין-לאומי, דבר חיוני ליציבות המשטר הניאורליברלי, אם יימשך ויחריף הקונפליקט האלים עם הפלסטינים ואולי גם עם אחדות ממדינות האזור.

סתירה שנייה עולה בהקשר המקומי ונוגעת להשלכות של המשטר הניאורליברלי על מבנה אי-השוויון בחברה ועל יכולת המדינה הישראלית לשמור על כושרה לגייס את האוכלוסייה למטרות קולקטיביות. כאן עולה השאלה אם למדינה הישראלית יעמוד הכוח להמשיך לנהל את הכיבוש, וקונפליקטים צבאיים בכלל, נוכח הפגיעות של המשטר הניאורליברלי בסולידריות החברתית. לאחר הפיאסקו של מלחמת לבנון השנייה, ובעצם גם קודם לכן, עלו קולות בוירה הציבורית שהצביעו על הצורך למתן את אי-השוויון החברתי כדי שהחברה והמדינה יוכלו להמשיך לנהל מלחמות מוצלחות. קולות אלה מבקשים להחיות את הקישור הציוני הקלאסי בין מדינת הרווחה בישראל והשמירה על רמות לא גבוהות מדי של אי-שוויון בקרב היהודים, ובין ניהול הקונפליקט הלאומי. בניסוח אחר, אותם קולות מצביעים על הקושי הפוליטי לקדם פרויקט ניאורליברלי רדיקלי כל עוד הכיבוש והקונפליקט הלאומי דורשים חברה מגויסת. אם לחזור למחלוקת בין הטענות של שפיר ופלד לבין הגישה החלופית שמעלה פילק בספרו, גם אם הקשר בין הפרויקט הניאורליברלי

ובין ליברליזציה פוליטית ודה־קולוניזציה אינו הכרחי ודטרמיניסטי, בכל זאת ניתן לטעון כי קיים ביניהם תואם מוסדי ומבני.

לסיכום, פופוליוּם והגמוניה בישראל מציע מסגרת אנליטית מקיפה ומעמיקה ומשתמש בה היטב כדי לבחון את הדינמיקה הפוליטית והכלכלית של ישראל בשני העשורים האחרונים. בכך הספר מעלה שאלות, מעורר מחלוקות ומזמין דיון, הן ברמה התיאורטית והן ברמה האמפירית. זו העדות הטובה ביותר לאיכותו ולערך תרומתו החשובה לחקר החברה הישראלית העכשווית.